

kimondásával kapcsolatos politikai kérdéseket illeti, már nem ennyire egyértelmű a helyzet. A két interpretáció itt annyira eltér egymástól, hogy egyéb források hiányában nehéz megállapítani, kinek az előadása hitelesebb. Annyi azonban bizonyos, hogy e két írásra már nem érkezett Kossuthtól válasz – bár egy publikálatlan válaszkezdemény fennmaradt a volt kormányzó irathagyatékában –, Görgei publicisztikai munkássága pedig ezzel tulajdonképpen lezárult.

A kötet utolsó két fejezete a már idős tábornokkal készült interjúkat (22 tétel az 1884 és 1915 közötti évekből), valamint az általa írt, pályafutására, a szabadságharc szereplőire, eseményeire visszaemlékező leveleket (12 tétel az 1891 és 1908 közötti évekből) adja közre. Ezek rengeteg apró adalékot tartalmaznak Görgei időskori gondolkodásáról, szellemi frissességéről, az általa átélt eseményekről, életéről és általában a szabadságharc történetéről. A szövegek gondos publikálása, az egyes tévedések helyreigazítása lábjegyzetek segítségével itt is – a kötetben már megszokott módon – igen magas színvonalú. Hermann Róbert megkíméli az olvasót a félreértésektől, melyeket nem egyszer a riport készítőjének hozzá nem értése okozott. A főhős közel kerül az olvasóhoz, és egyértelművé válik, hogy az egykori hadvezér pontosan tisztában volt 1848–49-es szerepével, ahogy Marczali Henriknek többször is megfogalmazta: „1848-ban Kossuth a nagy ember, ki nélkül nem történt volna semmi. Ő maga [Görgei] csak buborék, kit fölvetett az események árja.” Emellett pontosan értette saját tevékenységének jelentőségét, és a maga módján büszkén emlékezett hadműveletei sikerességére, és azt is tudta, a rá osztott áruól szerep szükséges volt a nemzet továbbélése, továbblépése szempontjából. Abban is bizonyos volt, hogy a későbbi korok történelemszemlélete már helyén fogja kezelni személyét, szerepét és tevékenységét.

A kötetet végül levéltári és könyvészeti rövidítések jegyzéke, személynév-, helynév- és tárgymutató zárja.

1848–1849 legnagyobb magyar hadvezére írásainak közzététele fontos lépés a Görgei-kutatásban, de Hermann Róbert történelmi munkásságában is. Kosáry Domokosnak a Görgei-kérdésről írott kétkötetes munkája (*A Görgey-kérdés története I–II. Bp. 1994.*), Katona Tamásnak a tábornok emlékiratait közzé tevő kötetei (*Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben I–II. Bp. 1988.*), valamint Kossuth és Görgei 1848–1849-es levelezésének ugyancsak Hermann általi megjelentetése (Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. Bp. 2001.) után egy újabb kötet nyújt modern, tudományos alapossággal segítséget egy érdekes személyiség életpályájának, gondolatainak jobb megismeréséhez. A kötetet a szaktörténészek és az érdeklődő olvasóközönség mellett a középiskolák tanulói és az egyetemi hallgatók is haszonnal forgathatják.

Solymosi József

Bartha Ákos

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE

Életút és utóélet

MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 657 oldal

E kötet révén újabb fontos és színvonalas opusszal gazdagodott az utóbbi években ismét örvendetesen gyarapodó történelmi életrajzok sora. Bartha Ákos munkája régi hiányt pótol. Bajcsy-Zsilinszky Endre életéről, politikai pályájának egyes szakaszairól vagy fontos momentumairól, illetve történelmi szerepének halála utáni értékeléséről számos monografikus feldolgozás, tanul-

mány és forrásközlés látott napvilágot. Bartha könyve jelenti azonban az első olyan, az élet- és politikusi pálya teljességét áttekintő, kiterjedt levéltári kutatásokra és sajtófeltárássra támaszkodó munkát, melyből valóban teljes képet kap az olvasó az ellentmondásos személyiségű politikusról. Bartha Ákos tulajdonképpen két könyvet adott ki egy kötetben. A nagymonográfiát kitevő, 9 fejezetre és 31 alfejezetre tagolt, mintegy 470 oldal terjedelmű életrajz mellett az utóéletet tárgyaló két fejezet is kitesz ugyanis egy kismonográfiát. A két rész szervesen összetartozik, de mindkettő önállóan is megállja a helyét – kiváltképp, ha a szerző a későbbiekben újabb kutatási eredményekkel kívánja kiegészíteni azokat.

E terjedelmes és tartalmi szempontból gazdag munka minden elemére nem térhetünk ki a rövid recenzió keretében, csupán általános vélemény megfogalmazására és néhány, példaként kiemelt résszel kapcsolatos reflexióra van lehetőség.

Jóllehet az élet- és politikai pályáról sok mindent tudhattunk már az eddigi szakirodalomból, Bartha munkája e tekintetben is fontos új elemekkel vagy azok részletesebb és árnyaltabb ismertetésével, értő elemzésével gazdagítja az olvasót. Nemcsak az események, Zsilinszky megnyilatkozásainak, politikai akcióinak ismertetésével, hanem a vizsgált témakör megközelítése és kifejtésének módja tekintetében is. Elsősorban ugyanis nem közölni akar, hanem megérteni és megértetni egy valóban bonyolult, ellentmondásos pálya hátterét. Ennek érdekében nemcsak a politikusi tevékenységét vizsgálja, hanem annak mozgatórugóit is: a személyiséget és a változó társadalmi-politikai környezetet, melyek egyszerre befolyásolták főhősének működését. Ilyen értelemben fontos korrajzot is ad; a gazdasági, társadalmi viszonyok és a politikai normák, módszerek mellett számos esetben jelezve a hétköznapi élet jellegzetes momentumait, illetve egyes társadalmi csoportok viselkedési normáit, melyek Bajcsy-Zsilinszky mozgásterét is behatárolták. S mindezt a szerző lenyűgözően gazdag forrásbázis feldolgozásával teszi, amelynek tételeit 37 oldalon sorolja. Alaposságára jellemző, hogy ezekre 3396 lábjegyzetben hivatkozik, melyek jelentős része hasznos kiegészítő, értelmező információt is tartalmaz. Ennél is fontosabb azonban, hogy kútfőit szakszerű forráskritikával, azokat (Zsilinszky önvallomásainak ellentmondó elemeit is) konzekvensen ütköztetve vonja le következtetéseit, s alkot tárgyilagos értéktételeket egy-egy – gyakran vitatott – kérdésben. Ennek során rendszeresen, meggyőző adatalással jelzi a korábbi szakirodalomban olvasható hibás adatokat, értékeléseket is.

A szlovák apától és magyar anyától származó Bajcsy-Zsilinszky Endre személyiségének, politikai alkatának megértését kiválóan alapozza meg a szerző a családi gyökerek és az iskolai hatások sokoldalú, árnyalt bemutatásával. Nem önmagában, hanem a környezet, gyermekkor helyszíné, a Dél-Alföld gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai viszonyainak szentitív feldolgozásával. Finom érzékkel bogozza ki „a történész számára nehezen nyomon követhető identitáskonstrukciók” (15.) összegubancolódot szálait, s jelzi előre azok várható hatásait. Közben gondosan figyel arra, hogy egyértelművé tegye, mely következtetések alapja lehet bizonytalan.

Mindezek ismeretében még inkább meggyőzőnek bizonyul a szakirodalomban, a publicisztikában, sőt a szépirodalomban is vitákat kiváltó Áchim-ügy részletes elemzése és az abból levont következtetések sora. Bartha ezt is megalapozza a persorozat iratanyagának és más levéltári dokumentumoknak, a legkülönbözőbb pártállású lapok reflexióinak, illetve egyéb korabeli megnyilatkozásoknak az alapos vizsgálatával, mindkét fél nézőpontjából közelítve az igazsághoz. Így jut el a végkövetkeztetéséhez: „Zsilinszky Endrét és Zsilinszky Gábort tehát magánlaksértés és – mindenekelőtt – egy ember életének kioltásáért börtönbüntetésre kellett volna ítélni” – azt is jelezve, hogy ez eleve lehetetlenné tette volna a későbbi karriert. (81.) Ez a konklúzió már a kötet elején bizonyítja Bartha egyik fontos kutatói erényét. Gyakori ugyanis, hogy a szerzőben erős érzelmi viszony alakul ki témája iránt. S ha a téma történelmi személyiség, akkor főhőse iránt is. Bartha Ákost láthatóan nem kísértették ilyen emóciók – vagy ha igen, felül tudott emelkedni rajtuk.

Zsilinszky nézeteinek alakulásában különösen nagy szerepet játszottak az Árva vármegye közigazgatásában eltöltött évek, a tartalékos huszárhadnagyként a nagy háború frontjain szerzett élmények és különösen a forradalmak aktív szerepvállalást (MOVE, szegedi ellenforradalmi szervezkedés) kiváltó eseményei. Bartha Zsilinszky 1919–1922 közötti politikai tevékenységének áttekintése mellett ekkorra kialakult nézeteinek esszenciáját is felvázolja („*Kiáltó szó*” a *forradalmak idején* című fejezet, 96–110.) főként a sajtóban (leginkább a *Szózatban*) közölt cikkei alapján. Ezek is meggyőzően bizonyítják, hogy a politikus nézeteit elsősorban az agrarizmus, a militarizmus, az antiszemitizmus, a szociális kérdések fontosságának hangsúlyozása és „Drákón” (106.), azaz a diktatórikus kormányzás követelése, külpolitikai tekintetben pedig Trianon revíziója és a háború előtti németországi viszonyok iránt érzett szimpátia jellemezte. Érdemes lenne ekkori világlátásának részletesebb és mélyebb elemzését is elvégezni, akár egy önálló alfejezetben. Ezzel lehetne – mintegy kiindulópontként – még jobban megalapozni későbbi politikai fordulatának jellemzését és értékelését, melyek kapcsán nemcsak aktuális reflexiók formájában, hanem önálló alfejezetekben, összefoglaló jelleggel is bemutatja a szerző hőse akkori nézeteinek lényegét (lásd például *Az ideológus*, 245–268.; *Népiség és fajvédelem*, 311–315.; *Ideológiai harcok, sajtópolémiaiak*, 377–387.).

Emiatt hiányolja a recenzió, hogy Bartha a kötetben nem vette alaposan górcső alá a Zsilinszky korabeli véleményét legteljesebben összefoglaló ekkori írást, a *Nemzeti újjászületés és sajtó* című broszúrát. Ebben a dualizmus kori gazdasági és társadalmi folyamatokról – s nemcsak a zsidóság, hanem a keresztény magyar középosztály szerepéről is – kritikus véleményt mond. Segítségével pontosan lehetne érzékeltetni, miben tért el az ő fajfelfogása és fajvédelme nemcsak a biológiai fajvédelem képviselőinek érveitől, hanem a vele együttműködő Gömbösétől és társaitól is. Ha másban nem, az elemzés mélységében mindenképpen, ami a problematika árnyaltabb kezelését is eredményezte. Nem beszélve arról, hogy a következő években kiterjedt publicisztikai és lapszerkesztői tevékenységet kifejtő Zsilinszky ebben fogalmazta meg programszerűen a sajtó szerepével, felelősségével kapcsolatos bírálatát, illetve az annak átalakításával általa kívánatosnak tartott teendőket is.

Korabeli felfogásának alaposabb ismerete révén válhat még inkább érthetővé részvétele a Gömbös körül kialakult fajvédő mozgalomban és a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártban. A pálya e korszakát tárgyaló alfejezet (131–152.) a könyv egyik legérdekesebb és legizgalmasabb része. Elsősorban azért, mert gazdagon adatolt, szemléletes és korrajzként is remek képet kapunk egy fajvédő ellenzéki képviselő helyzetéről. De nem csak Zsilinszky „lehetetlen küldetésének” tárgyalása miatt. Kevés olyan munka van, mely hasonlólasztikus képet tár az olvasó elé arról, miként élt a bethleni kormányzat a fölüyes parlament többsége révén birtokolt hatalmi eszközeivel ellenzéki ellenfeleinek ellehetetlenítése érdekében. Az itt leírtak meggyőző bizonyítékai a rendszer autokratikus jellegének is. E tekintetben az hiányolható, hogy nincs szó arról, milyen szerepet játszott Zsilinszky a Fajvédő Párt létrehozásában, a fajvédők nyilatkozatainak, a párt programjának megfogalmazásában, akcióinak szervezésében. Pedig a négy vezéralak közül ő volt a legképzettebb és legtájékozottabb, akinek egyetemi tanulmányain, közigazgatási tapasztalatain túl németországi tanulmányútja és gyárlátogatásai során az ottani gazdasági életéről, szociális helyzetről és a mindezeket befolyásoló politikai intézkedések hatásairól is közvetlen benyomásai voltak. Ezek lenyomata pedig tetten érhető a párt programjának általa írt közjogi, kultúrpolitikai és szociálpolitikai fejezeteiben, melyek a dokumentum több mint felét teszik ki. Mindez jelzi, hogy Zsilinszky volt a fajvédők igazi szellemi vezére, jórészt a párt „Vezére”, Gömbös is az ő gondolatait ismételte.

Politikai nézeteinek és pályájának első nagy fordulata: kilépése a Fajvédő Pártból és korábbi, Németország iránti szimpátiájának feladása, németellenes nézeteinek kialakulása. Ebben fontos szerepe volt egyetemi diáktársának, Pethő Tibornak, illetve az ő közvetítő szerepe révén

kialakult új kapcsolatrendszerének. Bartha hiteles érvelése szerint azonban mindez nem jelentette fajvédő nézeteinek feladását, melyek a továbbiakban is egyértelműen tetten érhetőek új lapjában, az *Előörsben*, majd az általa szervezett Nemzeti Radikális Párt programjában is.

E pontról indulva Bartha az eddigiekhez hasonló részletességgel és meggyőző érveléssel ismerteti és elemzi Bajcsy-Zsilinszky pályájának további szakaszait, fordulatait. Plasztikus képet kapunk arról, miként reagált minden politikai eseményre és fordulatra – legyen szó a Gömbös-kormány külpolitikai lépéseiről, a nyilas mozgalom megerősödéséről, az úgynevezett „zsidótörvényekről”, a háború kirobbanásáról és Magyarország részvételéről vagy az ország német megszállásáról, Szálasi hatalomra jutásáról. Ezek során Bartha egyaránt figyel arra, miként befolyásolták tetteit és nézeteinek alakulását a változó körülmények, és miként a személyisége. Ebből a bőségesen áradó információfolyamból egy minden változásra érzékenyen reflektáló, esetenként rossz taktikai érzéket tanúsító, de – hite szerint – mindig az ország javát szolgálni akaró, ennek lehetőségeit kereső, s mindezek érdekében akár „irracionális terveket előszeretettel szövögető politikus” (301–302.) képe rajzolódik ki. Ezt mutatja nézeteinek, szellemi fejlődésének alakulása is, melyet inkább „hangsúlyeltolódások”, mint éles fordulatok jellemeznek. Következésképpen ragaszkodott politikai krédójához – a „kortársak számára alighanem már-már rögeszmének tűnő” (289.) – alapelemeihez: a fajvédelemhez, a szociális kérdés fontosságához, a Németország és a Szovjetunió elleni védelmet szolgáló Duna-vidéki magyar birodalom gondolatához. Mindez egyre inkább megfért „antiszemitizmusának lassú felpuhulásá”-val (165.), a demokratikus állam-berendezkedés elemeinek fokozatos elfogadásával. Bajcsy-Zsilinszky ezt szolgáló gyökeres változásokat, *rendszerváltást* követelt. Ebben az értelemben radikális volt – elutasította mind Gömbös, majd Imrédy diktatórikus kísérleteit, mind a nyilas mozgalmak forradalmi radikalizmusát. E célok motiválták kezdeti bizakodását az 1930–1940-es évek kormányai, illetve kormányfői iránt, majd elfordulását többjüktől, csalódása okán. Ez a politikai felfogás juttatta el a harcos fajvédőt saját pártszervezési kísérletének kudarca után előbb a kisgazdapárttal kötött szövetséghez, majd az ellenállási mozgalom keretében a liberális és munkáspártokkal történő együttműködéshez. Ennek keretében sem adta fel azt a vágyát, hogy az összefogó erők az általa megfogalmazott programot valósítsák meg.

Ez a változatos és sok vonatkozásban ellentmondásos szellemi és politikai pálya tette a kötet címszereplőjét az 1945 után kialakuló hatalmi versengésben részt vevő pártok „szabad prédájává”, s lett emléke, politikai múltja „rivalizáló narratívák” tárgya – politikai legitimációs kísérletek eszköze. Bartha ezt a jószerevel napjainkig tartó folyamatot is az életpályához hasonló alapossgal és finom elemzésekkel mutatja be, ami szervesen az előzményekre épül – mégis jól elkülönülő része a könyvnek. Ez a történet azonban már nem Bajcsy-Zsilinszky Endréről szól, hanem az 1945 utáni magyar politikai élet fordulatairól, az azokat formáló erőkről, politikusokról és az őket kiszolgáló vagy velük dacoló történészekről, írókról. Meg az általuk formált emlékezetpolitikáról és emlékezetkultúráról, melynek eszköze a különböző műfajú narratíváktól, a művészeti alkotásokon át az emléktábláig és szervezetek nevének megválasztásáig terjed.

Bartha Ákos olyan művet alkotott, mely tartalmi gazdagsága, szakszerű forráskezelése, meggyőző érvelése okán lett történelmi szakirodalmunk értékes új darabja, valamint azzá teszi igényes megformálása, forrásként is hasznosított illusztrációs anyaga is. A munkában összefoglaltak ismerete megkerülhetetlen lesz a korszak kutatói számára. Közérthető, olvasható stílusa révén pedig minden történelmet iránt érdeklődő is élvezettel olvashatja. Szakmai szempontból fontos lenne az esetleges újabb kutatási eredményeket hasznosító, illetve a jelzett hiányokat pótló, bővített kiadás, amit remélhetőleg a kiadó is támogat. A nagyközönség pedig bizonyára szívesen fogadna egy – a lényegét tömören összefoglaló – rövid, népszerű feldolgozást.

Vonyó József